

А 200.4
94 к

Зейнолла ШУЖИРОВ

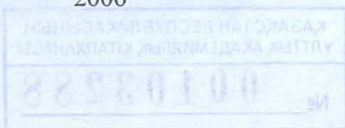
Зейнолла ШҮКІРОВ

Сыр бойы

Алматы
“Кайнар”
2006

*Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің бағдарламасы
бойынша шығарылып отыр*

Баспаға әзірлеген **Алпысбай Шүкіров**

Шүкіров З.

Ш 96 **Сыр бойы:** Тарихи роман. 1-т. — Алматы: «Қайнар»
баспасы, 2006. — 432 бет.

ISBN 9965-9948-1-1

Біртума дарын, әйгілі жазушы Зейнолла Шүкіровтің «Сыр бойы» атты тарихи романы Сыр өңірі қазақтары мен қарақалпақтардың XVIII—XIX ғасырлардағы өмір айнасы іспетті. Бұл романның бірінші томына кірген екі бөлімде осы екі елдің басындағы ауыр оқиғалар суреттеледі. Бір жағы — Нұралы ханның ұрпағы — Арынғазы мен Жанғазы сұлтандардың, бір жағы — Хиуа мен Қокан хандықтарының қыспағында қалған қазақтар мен қарақалпақтар тәуелсіздік майданына бірігеді. Жылқаманнан басталатын батырлар көшінде Жанкожа мен қарақалпақ Жанназардың орны ерекше көрініп, бауырлас екі халықтың достығы бейнеленеді.

Ш 4702250201
403(05)-06

ББК 84 (5 Қаз.) 7-44

ISBN 9965-9948-1-1 (1-т.)

ISBN 9965-9948-0-3

© Шүкіров З., 1998

© «Қайнар» баспасы, 2006

БАСПАДАН

1934 жыл еді. Қаратөбе аулынан бес шақырым жердегі Бөген қыстауына қатынап оқитын Зейнолланың астындағы қараша інген қалбалақтаған қарадан үрікті де, бала жерге мұрттай ұшты. Әлі қатпаған балғын омыртқа орнынан тайып кетіп, қатты мертліккен бала ет қызуымен түйесін ұстап шөгеріп, екі өркештің ортасына асылып, азар дегенде үйіне оралады. Аудан орталығынан алыс ауылда ол жылдары дәрігер атаулы болмаған. Ауыл арасындағы бірен-саран емшінің жәрдемі болмады. Бала осы жатқаннан төсек тартып жатып қалды. Қимыл-қозғалыссыз жату ішкі сарайға — бүйрек, бауырға әсер етті. Мұның үстіне соғыстан кейінгі жылдары өкпесін суық шалуы, оң көзінің көрмей қалуы, неше түрлі «ит» дерттердің жабысуы және бар. Осылардың бәрі онсыз да дімкәс денеге көленке болып, сүрленген сырқаттарға айналады.

Сөйтіп екі кластан артық білімге қолы жетпей, күндіз ой шырмауында, түнде ауру азабында қамкөңіл болып жатқан балғынның қолына әлдеқалай бір сиқырлы кітап түседі. Сиқырлы дейтініміз: оның Зейнолланың өміріне үлкен бетбұрыс жасап, келешегін белгілейтіндігінде, кесілген үмітін жалғастырып, жөн сілтеп, жолға салар шамшырақтай болғандығында еді.

Бұл — Николай Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» романы екен.

Наукас бала осы кітапты бас көтермей бір түнде оқып шығады. Кітаптағы Корчагин мен оны жазған Островский тағдырынан ол өз тағдырына ұқсастық тауып, кеудесіне үміт сәулесін құяды.

Өмірдің сол күні алғаш ұғып мөнін,
Білдім мен құрыш қалай шыныққанын.
Толқимын қараймын да бұл кітапқа,
Кеудемде сезіп қайта үміт таңын, —

деп жазды кейінірек ақын өзіне күш-қуат берген кітап жайында.

Кітапқа құштарлық оны басқа тілді үйренуге итермелейді. Аудан орталығы Арал қаласына қатынап тұратын, аз-кем орысша сауаты бар ауылдастарынан сұрай отырып, әрі өзінше орысша-қазақша сөздіктен аударып, ақырында бұл тілді де біршама түсінетіндей жағдайға жетеді. Оның кейін орыстың белгілі лирик ақыны Ф. Тютчев өлеңдерін қазақшаға аударып, жеке кітап етіп бастыру дәрежесіне жетуі — сол кездерде басталған қайсар еңбектің, талмай талпынудың жемісі еді.

Әдетте қай ақын-жазушы болмасын, әдебиеттегі өмір жолын тырнақ алды шығармасының баспасөзде алғаш жарияланған тұсынан бастайды. Бірақ бұдан оның тұңғыш туындысы осы екен деген ой тумаса керек. Қаламының сиясы кеппей жатып, тезірек редакцияға жолдауға асығатын желқабыздар болмаса, шын мәніндегі сөз қадірін білетіндер жазғанын алдымен ой елегінен өткізіп, ақыл сарабына салып барып редакцияға жолдайды. Зейнолланың есімі баспасөз бетіне тұңғыш рет 1946 жылы «Сайлансын» атты өлеңмен көрінсе де, ол бұдан бұрын да өзінің ауыр тағдыры, қамыққан көңілі, ата-анасы, туған жері туралы талай дәптерлерді толтырған еді.

Алғашқы шығармасы жарық көргеннен кейін араға төрт жыл салып 1953 жылы «Әдебиет және искусство» (қазіргі «Жұлдыз») журналында жарияланған «Менің достарым» атты дастаны әдебиет бәйгесіне жана бір жүйріктің қосылғанын паш етті. Сол кезден бастап жазғандары облыстық, республикалық баспасөзде арасын суытпай жарияланып, аз уақыт ішінде Шүкіров республикаға белгілі ақынға айналды. Жас ақынның 1955 жылы «Менің достарым», 1956 жылы «Жас жүрек» жинақтары бірінен кейін бірі жеке-жеке кітап болып жарық көрді. Бұдан кейінгі «Теніз жырлары», «Арал дәптері», «Жүрекке әмір жүрмейді», «Алау», «Арал толқындары», «Сағыныш», «Адам — Жер — Ана», «Күншуақ» атты өлеңдер мен поэмалар жинағы, бір томдық таңдамалы өлеңдер мен поэмалар жинағы — міне, Зейнолла Шүкіровтің поэзия саласындағы еңбектерінің ұзын саны осындай.

Зейнолла ақын кезінде поэзия ұғымына шын мөлдір сезімді, өзін толқытқан толғаныс-тебіреністі түгел сыйғызған, одан алған әсер сәулесін көңілінде көріктендіріп, кеудеден қайта шығара білген үлкен суреткер. Оның лирикалық кейіпкерлері шетінен сезімтал, алғыр, арманшыл, күрескер.

Оларда сарыуайымшылдыққа салыну, күйреу, жасу, күйгелектену дегендер кездеспейді.

Ақынның поэзиясында көрнекті орын алатын сүбелі туындылар — поэмалар. Оның үлкенді-кішілі оннан астам поэмасы жарық көрген. Мұның ішінде ақынның өсу, толысу кезеңіндегі белгілі бір белес боп саналатын шығармасы «Дауыл» жас балықшылар өмірін суреттеуге, «Орамал», «Аня» поэмалары. Отан соғысы тақырыбына арналған, «Жүрекке өмір жүрмейді» мен «Ажырамас құшақтарда» — адал, айнымас, мәңгілік махаббат жайында сыр шертеді. Ал «Адам мен тағдырда» — адамның жеңілмес рухы, өр мінезі, қайсарлығы, өмірге ғашықтығы сөз болады. Бұдан кейінгі «Алау», «Олимпиада», «Клеопатра» поэмалары да бас-аяғы жұп-жұмыр, шоқтығы биік шығармалар. Жалпы Зейнолла поэзиясының майда, жанға жағымды, сазды, әдемі қаланған кірпіштей жымдасып жатады. Оның лирикалық өлеңдеріне Н.Тілендиев, Ш.Қалдаяқов сияқты сазгерлердің жүрекке жылы тиетін әндер жазуы да содан болса керек.

Зейнолла Шүкіров шығармашылығында басты орын алатын туындылары — проза жанрындағы кітаптары. Балықшылар өмірін суреттейтін «Тоғысқан тағдырлар» повесі 1961 жылы баспадан шығып, қалың оқырманның ықылас-ілтипатына бөленді. Осы кезден бастап ол проза саласында үлкенді-кішілі бірқатар шығармалар жазды. Соның ішіндегі басты-бастыларын атап өтсек, «Ғажайып құмыра», «Сырлы дүние», «Ізгілік іздері», «Жас жесір», «Қиын түйін», «Отты өткелдер», «Сарша тамыз». Бұл шығармаларда адам өмірінің түрлі кезеңдері жан-жақты сөз болады. Мысалы, «Жамал» повесінде — ар тазалығы мен опасыздықтың арбасуы, «Биік шыңда қар жатады» повесінде — адамның рухани қуаты мен әлсіздігінің қактығысы, «Шыңнан — шыңырауға» повесінде ойлы философия бар. Оның «Қиын түйін» романы Қазақстан Жазушылар одағының жабық конкурсында жүлде алды, сондай-ақ «Саршы тамыз», «Сырқат» повестері де әр жылдары әр түрлі бәйгелердің жүлдесіне ие болды.

3. Шүкіров әдебиеттегі басты жанрлардың бәрін де игеріп, талмай ізденіп, табандылықпен жемісті еңбек етті. Оның ұшқыр қиялы қияндағыны шалды, нәзік жаны өмірде лүп еткен барлық құбылысты тап басып сезді, сол көрген, сезген, түйгенін сезімтал көңіл елегінен өткізіп, оқушысына өрнектен жеткізе біледі. Оның қай шығармасын оқысаңыз да, әдебиет кейіпкерлері құр қиялдың жемісі емесін, өмірдің біте қайнаған

калың ортасынан алынған сыр мінез, таныс жандар екенін аңғарасыз. Ол өмір тынысын үйде жатып, сырттан бақыламай, оған өзі де белсене араласып, облыс еңбекшілерінің, студент жастардың арасында жиі болатын. Бұл оның шығармаларының шыншылдығын арттырып, өміршеңдігін өсіре түсуге себін тигізді, оқушы жүрегіне жарқын жол табатын туынды болуына көмектесті.

Үлкен талант иесі 1979 жылы желтоқсанның 26-сы күні 53-ке қараған шағында дүниеден өтті. Осының алдында ғана ол Сыр бойы қазақтарының XIX ғасырдағы тұрмыс-тіршілігін, аумалы-төкпелі аласапыран өмірін, соқтықпалы-соқпалы тағдыр-талайын қамтитын «Сыр бойы» атты сүбелі романын тәмамдаған еді. Жазушы тек қана тарихи фактілерге, ел аузында жүрген әңгімелер мен дәлелдеме-деректерге сүйенген. Басты кейіпкер Жанқожа батырдың бейнесі асқақ та биік. Зейнолла Шүкіров сомдаған кейіпкер Жанқожа — тарихи Жанқожа сияқты — қазақ болып туғандарды елімізді, жерімізді шексіз сүйуге тәрбиелейді.

Өкінішке орай, Зейнолла Шүкіровтің бұл еңбегі әр түрлі себептермен оқушы қолына тым кештеу тигелі отыр.

Зейнолла Шүкіров — қазақ әдебиеті тарихында өшпес із қалдырған айтулы тұлғаларымыздың бірі.

Бірінші бөлім

БҮЛІНШЛІК ОСЫЛАЙ БАСТАЛДЫ

Көз жетер жерде қарайған қара жоқ, сар далада сағым көшеді. Сары шалдың астындағы Ақтұлпар сар желістен танған жоқ. Сарбасаттың сыртындағы ауылдан таң сәріден шығып еді, енді күн сәскеге көтеріліпті.

Сары шал заманында қапсағай жігіттің бірі, қарттық жеткен соң дене де шар тартады. Сіңірлі бұлшық еттерді май басқан. Күзен ішіктің шалғайын тізесінің астына қымқырып басып, үйдей болып отыр. Шолақ төбелі түлкі тымақтың құлағы қайырып байлаулы. Күзен ішіктің тысы түйе жүні биязы шекпен, тымақтың тысы көк мауыты. Ал кең қоныш былғары мәсінің сыртынан көксауырлатып тіккен кебіс киіпті. Шалдың томпақтау біткен қой көзінде күйініш ізі бар. Төбесінде жарысып қалмай келе жатқан ала бұлттың қабағын баққандай. Қызыл былғарымен қапнатқан ердің күміспен шегеленген қасында сақтаған садақ – сары шалды бейбіт жолаушыдан гөрі, жортуылшы батырға көбірек ұқсататын еді. Санын соғып келе жатқан қорамсақта сұр жебелердің ұшы қылтияды.

Қарт ер үстінде еңкейе түсіп, атының мойнын сипады. Ақтұлпардың құлақ түбі қоңырқай тартып, тер білініп тұр. Кешегі бәйгеден кейін сыр бермей келе жатқаны... Жануар бабында екен. Жәнікенің бұрыл атын арқан бойы артқа тастады-ау... Сары шалдың жүзі сәл жылы шырай тартты.

Бұл Жылқайдар батыр еді. Тайлак бидің асынан қайтқан беті. Талдыеспеді төрт қонды. Ақтұлпары бәйгеден келді. Осы аста бір Жылқайдар емес, бар Жақайымның мәртебесі бір көтеріліп қалғандай... Бірақ қайтатын күні қабағына кірбің түсті.

Әке балаға сыншы: Сырлыбайдан тараған көп жаманға батырдың көңілі әсте толған емес. Бәрі де Жылқайдардан буына семіріп, сыртқа шыкса кеуделерін соғады. Зәуде бір арғынқыпшақтың ауылын торып, бір үйір жылқысын алып қайтса, үйге сыймай күпінеді... Бұрын заман басқаша еді...

Жылқайдар он бес жасында ат жалын тартып мініпті. Құба

қалмақ заманы жолықты. Жиырмадағы жігіт санаттағы батырлардың бірі еді. Батыр атағын ол ас пен тойда төбелес шығарып алған жоқ. Қалмақтың жер қайысқан қалың қолына тайынбай шауып, ат сауырынан қан кешкен қайран күндер!.. Қара саннан найза тиіп қансырап жатқанда, қыңқ етуге намыстанатын. Екі рет қылышқа ұрынды... Жылқайдардың найзасы тиген қалмақ аман кеткен емес!

Батыр ішінен шыққан баласы Бостанға күйіп келеді. Бір басына қос табақ сұратқаны не сұмдығы? Енді мешкейлік мақтан болғаны-ау. О, тоба! «Арғымақтың баласы аз оттар да, көп жусар...» Өзімен күрдас Жәніке миығынан күлді. «Жабысың» дегені ғой. Жаман баланың қылығы Жылқайдарды дұшпанның табасына қалдырды.

Жас жеткен соң адам мінез ашады екен. Бүгінде Жылқайдар тентек шал атанды. Тілінен бұрын қамшысы жүреді. Соны істейін демейді-ау, жамандардың қылығына күйеді ғой. «Ораздының баласы он бесінде бас болады...» Бостан елу беске шықты... «Ақтабан шұбырындыдан» кейін қонысына қайта оралған қазақ есін жинап келе жатқан. Алтын тақта Әбілқайыр... Ол да бір заман екен-ау. Әкесі Сырлыбай жоңғар шапқыншылығынан кейін тыныштық орнаған кезде, ырым қылып, Жылқайдардың тұңғышына Бостан атын берді. Ал Әбілқайыр өлген соң жеті жыл өткен кезде Достан туды...

Кеше түсте ас тарқады. Жылқайдар ат ұстайтын бала таппады. Сырлыбай ұрпағынан жан қалмай, Бостанға еріп кетіпті. Сонда батырдың есіне он екі жасар Байшоқы түскен. Жаршағыл алыстан биік қырат сияқты болып көрінеді. Баланың атына ата қонысын ырым қылды. Қартайғанда көрген шарана тәтті бола ма, Жылқайдар кенжесіне жан теңгермейді.

Ирелеңдеген жалғыз аяқ жолдың, қалын жынғылды шокаттардың арасына кіргенін байқап, сары шал ердің үстінде түзеліп отырды. Анадай жерде Қарашоқат... көрінгелі бір заман, жеткізбей келеді.

Қарашоқаттың сыртында жостыртып келе жатқан жалғыз аттыны көріп елең етті. Қашқын ба, қуғын ба? Қайдан шықты? Ұшыртуы жаман екен. Ер үстінде қалай-қалай отырады? Жасы сексенге тақап қалса да, батырдың көзі қырағы еді. Бейсеубет жолаушының ат жалын құшып жатқанын кенет байқады. Өлде неге тұла бойы мұздап, құлағы шулағандай. Ақтұлпарды қаттырақ тебініп, енді салтаттының алдын кес-кестей шапты.

Жасы отыздар шамасындағы жігіт екен. Басы жарылған. Аққан қаны бетіне жолақ-жолақ із салып, қақ болып қатып қалыпты. Жылқайдар жеткенше болған жоқ, ерден сыпырылып

түсті. Торы айғыр бір жамандықты сезгендей, кілт тоқтады. Оның да үсті малшынған тер, төбеге ұрғандай қозғалмайды.

– Ей, кімсің? Не болды?! – Жылқайдар аттан түскелі қамданып, оң аяғын үзеңгіден шығарып жатыр еді.

– Мән... Сырлыбай...

Жігіт одан әрі тілге келмей, көз жұмды.

– Мынау не дейді? Мән, Сырлыбай?..

Сырлыбай өз әкесі болғанда, Мән кіші шешесінің аты еді. Сырлыбайдың үш қатыны үш ауыл... Ауылға жау тигені ғой!

Үш ауыл қатар отыратын еді. Мына жігіттің түсі өз аулының жылқышыларына ұқсамайды. Әлде көктемге салым жылқыға тұрған басқа ауылдың кірме жігіттерінің бірі ме екен?

Әлгінде тұла бойын мұздатқан жаман түйсік қайта жүйткіп өткендей. Жылқайдар Ақтұлпардың басын Карашоқатқа қарай бұрды. Қамшымен жостырып, айқайды салып барады.

– Аттан, аттан!

* * *

Түн тастай қараңғы еді. Қара барқыт аспанда түйдек-түйдек бұлт көшеді. Көктемгі жел ызғары сүйегіннен өткендей, сапсалқын. Нұртай бойы тонази бастағанын байқады.

Қырық аттын тұяғы жер төбесін оятындай дүсірлейді. Түнгі дыбыс қиянға кететінін білетін Нұртай, желіккен жігіттерді еркіне жібермей, аяңмен келеді. Алдарында жол ұзақ, сүргін шабуыл күтіп тұр. Әзір ат қинауға ертерек еді...

Анда-санда үзеңгілер қағысып қалып, шылдыр етеді. Алтын ай бұлттың тасасынан бір сығалап қойып, қайта жасырынды. Әлдеқайда дуадақ шыңғырып, артынан жым-жырт болды.

– Жігіттер, анау қарайғанды байқап келесіңдер ме? Сарбұлақ сол! – Нұртайдың дауысы тыныш түнді селк еткізгендей, жігіттер аттарында бір-бір қозғалып қойды. – Қазір Шүкісудің үстімен жүреміз. Осы маңайда Мәмбет-Сырлыбайдың аулы отыратын еді. Ендігі олар жайлауға шықты. Жан-жақтарыңды зерлей отырыңдар. Алдымызда сай бар. Сонда жетіп ат тынықтырамыз. Ақназардың да хабарын білу керек...

Кеше түнделетіп келіп жортуылшылар Шөміштің жырасына жасырынған. Күндіз ат арқасын суытып, арқандап қойып оттаты. Нұртай сол жерде Ақназарды ілгері оздырып жіберген.

– Жалғыз адам елеусіз. Жан-жағындағы құдық-құдықтарды шола жүріп, бүгін түн қалайда Сарбұлақ тауына ілігетін бол. Өзің білесің ғой, Шүкісудан әрірек, биік жонды етектей үлкен жыра жатыр. Қырық жігітті жасыруға жарайды. Бір мезгіл ат арқасын суытармыз. Бізді сол жерден күт.

Шөміштің маңы мидай жазық ақ тақыр, оты-суы жокқа тән, көшпелі ел көп аялдамайды. Жортуылшылар зауал ауа атқа конған. Нұртай жершіл, құмға соқтырмай, қайда қатқақ жерді қуалап, жолсызбен тіке салып келеді. Арал теңізінің тұсынан намаздыгер әлетінде өтті. Тебіренбестің үстінен түнделетіп асты. Ара-тұра ат тұяғын қыздырып жарысып алады.

Қазақ ауылдары жақын жерде екенін есіткен жігіттер жан-жағына елендей қарады.

— Көне, тоқтай қалындар!

Нұртай ат басып тартып, оқыс тоқтады. Даусы ақырын шыққанмен, әмірлі естілді. Іркес-тіркес келе жатқан жұрт ат басын түйістіріп ошарылып қалған. Мұрынға судың иісі, сыздың иісі келді. Аттар тізгіндерін сүзе жерге ентелейді.

— Жануарлар шөлдеген екен. Ауыздығын алындар. Бірақ аттан түсіп, уақыт оздырмайық!

Жігіттер ер үстінен етбеттеп, аттарының ауыздығын сыпырды. Түк көрінбейді. Суды аттың тұмсығы тауып жатыр.

— Жанназар, сен аттан түс. Жігіттердің жанторсығына су құйып бер, — деп Нұртай әмір етіп тұр.

Әлдеқайда маңқ-маңқ үрген иттің дауысы келеді.

— Мәмбет-Сырлыбай Сарбұлақта отыр екен. Мынау Құтпанның даусы. Қырағы ит еді. Әлі тірі екен-ау, жарықтық, — дегенде Нұртайдың дауысында діріл білінді.

Әрі-беріден соң иттердің даусы көбейді. Шабаланған, маңкылдаған, ұлыған қырық құрау дыбыстан түн жүрегі дір етіп, ұйқысы шайдай ашылды. Бірақ ауыл бұл манайдан екі-үш шақырым жерде еді. Нұртай айылын жиған жоқ. Алыстан айбат шеккені болмаса, иттер де ұмтылмады. Әлдеқайда біреудің айтақтаған даусы барлығынқы шығады.

— Ал, кеттік! — деді Нұртай кенет асықтырып. — Бөрі-қарыдан күтініп отыратын сақ ауыл еді. Дүрлігіп жүрер. Тезірек кара үздіріп кетейік.

Жігіттер аттарының ауыздығын салып, дүрк қозғалды.

Сәлден кейін иттер де шабаланғанын қойып, далада тағы да жым-жырт тыныштық орнады.

— Мен айтқан жыра осы тұста. Ақназар ұйықтап қалмаса, күтіп тұрған шығар, — дейді Нұртай күнк етіп.

— Өне, біреу қараяды.

Нұртай атына қамшы басып шоқытып шыға берді. Қарындағы найзаны ердің үстіне алып, оңтайлай ұстап барады.

— Нұртай аға!

— Ақназармысың, ей? Тірімісің, бауырым!?

— Тірі болмай...

– Ал, көне, көрген-білгенінді айта бер!

– Ылғи құмды іргелей жүріп отырдым. Теңіз маңында үш-төрт құдықта ғана ауыл бар. Бәріне де соғып сусын іштім. Жылқышы, қойшы-қолаң болмаса, бұл өңірдегі ауылдарда қару ұстайтын ер азаматтан ешкім жоқ. Бәрі Тайлақ бидің асында, қайтпай жатқан көрінеді.

Бұлар атқа қонғалы бір айдың жүзі болды. Әмудариядан Жіңішке құмға шейін... мың шақырым жол асқан екен...

Бір кезде мынау ұшы-қиырсыз дала оның қиялын еліктіре тартатын еді. Қаршадайдан кешкені бейнет, жетім бала Нұртай жер кетпендеді, қолсамар атты... Бай ағайын ақ иық қылған бала он алты жасқа шыққан жылы сызып тұрды. Қазақ арасы, кең далада жүйрік мініп жостырып жүретін жылқышы өмірі оған жұмақ көрінетін. Сол арманы Жақайым Жылқайдар батырдың жылқысын бақтырды... Жұмысына адал, қайратты жігіттің ісіне қазақ батыры сүйсінді. Екі жылдан кейін Нұртай бір қос жылқышының басшысы болып шыға келді.

Батырдың екі баласы Бостан, Достан үйірдегі жылқыға жиі қатынайды. Екеуі де кеудесіне нан піскен мақтаншақ... Әсіресе Достан Нұртайға қожандап тыныштық бермейтін еді. Есіл-дерті күрес. Сол күрестің кесірінен Нұртай Жылқайдардан кетті. Бір жығылған жолы намыстанған Достан жас қарақалпақты басынан тартып қалған. Содыр қамшы жігіттің шала мас санасын дүр сілкіндіргендей, туған жерін еске алды. Қайтқысы келіп қыңқылдаған Нұртайды батыр онан соң да бір жаз ұстады. Қимайды екен. Қатын алып беріп, үстіне үй тікпек те болды...

Қазақ арасында жүріп Нұртай көп нәрсеге түсініп еді. Жылқайдар қатын әперіп, қасына қоңсы қондырады екен. Оның аты құлақ кесті құл деген сөз. Байға өмір бақи қарыздар, жылқы соңында күні өтеді. Таяқ соғар ағайыны да жоқ... Достан төбесінен қырғыш сүйек алса да көнуі керек...

Жылқайдар төрт жылғы еңбегі үшін ат мінгізуі керек еді. Ақ тай Нұртайдың қолына солай түскен...

Бес жүз жылқы ішінде жүйрік көп. Бірақ Нұртай біреуін де ұстаған жоқ. Көк биенің ізінде құлдырай шауып жүрген ақ тайға көптен қызығатын еді. Түгі басқа жылқыдан бөлек, сүттей аппақ. Жылқы баққан бес жылда талай құлынды ат қылып өсірді. Әлгі тайдан түбі ат шығарын іші сезетін...

Жылқайдар сөзінде тұрды. Нұртай Ақиректегі ауылына тай жетектеп қайтты. Бес жыл кісі есігінде жүріп, қолына жалғыз тай іліпті. Қатар-құрбылары Нұртайды келемеждейтін еді.

Ақ тай төрт жылдан кейін Ақтұлпар атанды. Қазақ пен қарақалпақтың талай асы мен тойында додаға түсті. Ақтұлпар

атанғалы бәйгені басқаға берген жоқ. Хиуа ханының үкілеп баққан талай арғымағы Ақтұлпардан сүрінді. Нұртайдың атағы әрі асып Үргенішке жайылды. Ақтұлпар үшін хан құшағын ашты. Ақтұлпар үшін қазақ байлары үйір-үйір жылқы ұсынды. Мейманасы тасқан бай бағлан жалғыз атты кедейге жылқынын жүйрігін, астың дәмдісін де қимайды. Маңдайына басқан жалғыз тұлпарын Нұртай қызға айырбастамайды. Ақтұлпардың даңқы асқан сайын, оның дұшпаны да көбейді.

Жылқайдар бір жазда екі келіп кетті. Ақтұлпарды қолқалайды. «Түбі өзінен шыққанын» ескертті. Қазақтың білсең барымта, білмесең қарымтасынан Нұртайдың да хабары бар... Қайта-қайта қиылған қазақ батырынан сескенді. Туған жерін тастап, Үргеніш асқаны сонан кейін...

Хорезм жұртындағы Айдос бимен көңіл жақындығы бар. Нұртайдың Үргеніш асуына қарақалпақ биінің бір ауыз сөзі себеп болды. Жас Айдос қарақалпақтардың әр жерде шашылып жүргенінен шығарып, көптенгі күйінішін ақтарған еді. Албырт Нұртай ұйып қалды.

— Қарақалпақтың түбіне қорқақ сұлтан Қайыпқали мен Оразақ батыр жетті ғой. Көздері қарайғандай, Әбілқайырдың қолтығына кірді. Өрдегі қарақалпақ Сұлтанмұратты хан көтерген жоқ па? Соған қосылуы керек еді. Ақыры қорлықты сол қазақтар көрсетті. Әбілқайыр, Абылай, Ерәлі, Есім — қазақ сұлтандарының қарақалпаққа көз алартпағаны жоқ екен. Шапқыннан көз ашпады. Тоз-тоз болы, Жаңадария мен Қуандарияға қарай босты. Сыр бойында кім қалды? Желкесінде Қызылқұм, қазақтың содыр батырлары сойылын әлі тақап отыр. Әмударияның жағасынан қоныс беріп, қасына шақырған Хиуа ханына қарақалпақтар сонда жолағылары келмейді...

Айдостың әкесі Сыр бойынан Ерәлінің соңғы жорығының тұсында қоныс аударыпты. Қазақты айтса, көзіне қан толады. Айдос қарақалпақтарды Хиуаның қоластына жинап, басын қосқысы келетін еді. Күшейінкіреп алған соң, қазақтармен ақ найзаның ұшын алдына тосып сөйлеседі. Ата қонысын қайта даулайды...

Бұл сөзге Нұртай да елігіп жүр. Төрт-бес үй Оймауытын ертіп Үргенішке тартып тұрды... Бірақ Айдосқа қоңсы қонған жоқ. Бір ауыл болып, бөлек отырды.

Былтыр күз ойда жоқ пәле кездесіп, Ақтұлпар қолды болды. Нұртай алғаш Хиуа ханынан қауіптеніп еді. Астыртын тыңшы салып, күдік алған жерлерін арылтып шықты. Үргеніштің ұрысынан аман сияқты... Қыс ортасында суық хабар жетті. Жақайым Жылқайдар батырға ғайыптан бір Ақтұлпар пайда болыпты... Нұртайдың іші кіпі алды...

Әуелі Ақназарды жұмсап анығына жетті. Жылқайдардың қолындағы өз тұлпары екен. Сонда мың шақырым алыстан Жылқайдар қалай келіп алды? Қандай жүрек жұтқанды жұмсады?

Сол күні-ақ аттанатын еді. Айдос жібермеді. Қазақтың қарақалпаққа көрсеткен ақыреті аз емес. Ақтұлпар көп зорлықтың бірі. Өзі тағы Жылқайдардың қолына түссе, оңайлықпен қайтармас. Қамданып бару керек деп еді.

Содан соң Ақтұлпар оқиғасын бір әрекетке пайдаланып қалғысы келетінін айтты. Нұртай мәрт жігіттің ісін қылуы керек. Әңгіме Ақтұлпарда емес, қарақалпақтың кеткен есесін қайтаруда жатыр... Осылай Айдос бидің үйінде Жылқайдар батырға өлім жазасы кесілді...

Жылқайдар жазым болса, Қарақұм мен Қызылқұмның қазағы түгел көтеріледі. Айдос соны тілеп отыр. Қазақтардың Нұртайға сілтеген соққысы, ең алдымен, Жаңадария мен Қуандария бойында отырған қарақалпақтарға тиетін еді.

— Құдай сәтін салса, Сыр бойындағы ата қонысты қайтарып алудың сәті түсіп тұрған сияқты, інім. Тықы батыр шектінің билеріне тісін басып жүр еді. Қарақалпақ тік көтеріліп, атқа қонатын күн туса, қол бастайтын да сол Тықы болар. Бара жатқан бетінде оған соқпай кетпе. Менің сәлемімді жеткізерсің. Маған тек Жаңадария бойындағы қалың қарақалпақтың көтерілгені керек. Мұнда Хиуа ханы қылышын тасқа жанып отыр. Хабаршы келген күні, жер қайысқан қол алып, артыңнан жетем!

Қазақ ішінде Сыр бойына алғаш қыстау басқан Жақайым Сартай би екен. Нұртай оны да Айдос биден есітті. Одан бері де он бес жылдай уақыт өтіпті... Сартайдан кейін Сырдарияның құйылысында Әйдербектер орнайды. Сонау Ерәлі сұлтанның шапқыншылығы кезінде ығыса бастаған қарақалпақтар бұл күнде көшіп бітуге жақындады...

Соны ойласа, Нұртайдың жүрегі сыздайды. Ол жақта қалың қарақалпақ атқа қонып, бұл жақта Айдос би Хиуа сыпайларын алып жететін болса, қазақтардың басына қара күн ойнайтыны анық.

Нұртай аттанып шыққалы жиырма күн. Тықының камалында бөгеліп қалды. Қырда Тайлақ бидің асы болғалы жатқанын сол жерде есіткен. Жылқайдардың ауылы оңашасын тауып, қапыда басулары керек еді. Нұртайдың бөгеле түскені де сондықтан...

Бұл екі арада Тықы да қарап жатқан жоқ. Жан-жақтағы қарақалпақтар ауылына ат шаптырып, аталықты билерді алдырды... Басталғалы жатқан бүліншілікті ескертіп, түгел елді тік көтерудің әрекетін ойластырып жатыр...

Бірақ... Қарақалпақ жақсылары баяғы алтыбақан алауыз қалпы... Нұртай олардың сөз әлпетінен шошып келеді... Бір оқыс іс көрсетуі керек...

– Ау, таң саз беріп қалды ғой!

Дауыстаған Ақназар еді. Нұртай басын көтеріп алды.

– Жігіттер, тұрындар! Жанназар, атты әкел!

Шырт ұйқыда жатқан жігіттер апыр-топыр орындарынан тұрып жатыр.

– Ақназар, өлгіде айтқан тапсырмаларды ұмытқан жоқсың ғой?

– Қылп етпе, батыр! Айтқанындай болады!

Күрең төбел жетегінде, Жанназар келді. Әлгінің арасында ерттеп қойыпты. Нұртай Жанназардың шықшыты шығыңқы қара сұр жүзіне сүйсіне қарайды. Жанназар оған Жаңадария бойынан еріп келді. Он алты жастағы түрі мынау, әр саусағы жас баланың білегіндей... Өсе келе Жанназардан түйе балуан шығады әлі...

– Жанназар, сенімен бірге болсын, – деді Ақназарға.

Жылқайдар ауылында қан төгіс болмай қоймайды. Жас жігітті жаза тиетін таяқтан сақтап қалуды ойлап тұр.

– Жолдарың болсын! – деді Ақназар арттарынан дауыстап.

Нұртай бастаған топ қозғалған кезде, көк жиекте қызыл шапақ шашырап еді. Көп тұяқтың дүбірі шырт ұйқысын бұзғандай бұта-бұтаның астында қонақтап отырған бозторғайлар дүрк көтерілді. Шыр-шыр етіп, жолаушылардың алдын кес-кестеп, үстерінде шыр айналады.

Дала тақтайдай жазық. Жас жусанның шашағы елбек қағады. Әр жерде селтейіп еркек шөп көрінеді. Түндегідей емес жел басылған. Таңғы самал айнала жусан иісін аңқытады. Жер қатқак, аттар ауыздығын сүзе тастап, соқтыра аяндайды.

Алыста биік жон, аппақ шағаладай көз тартады.

Күрең төбелді Нұртай алдында, жиырма жігіт Жылқайдар аулына ат қойды. Бір мезгіл тынығып алған аттар көңілдене көсілтеді. Бауырлары жазылған соң, созыла тартты. Сексен тұяқ жер төбесін тесетіндей, сатырлаған дыбысы даланы басына көтерді. Қатқак жердің шаңы онша биіктемей, шұбала түсіп артта қалып жатыр. Нұртайдың қызыл шырайлы жүзі қара қошқыл тартып, демін алқына алады. Ауылға төніп келген сәт даусы санқ етті.

– Кездескен еркек кіндікті аямандар!

Жау тигенін ауылдағылар енді ғана байқап еді. Бір қатының қатты шыңғырған даусы шықты.

– Ойбай, жау!

Осы дауыс Достанның ұйқысын шайдай ашты. Астан түнделетіп қайтқан жігіт қатып ұйықтап қалған екен. Суық сөзден жүрегі дір еткен. Қарманған қолына түк түспейді. Есікке жеткенше екі сүрінді. Үрей ұшқан, буын жоқ. Босағада сүйеулі тұрған найзаны да байқайтын емес.

— Достан, кездестің ғой ақыры! Баяғыда жығылып қалсаң, қамшы үйіретін едің! Енді қайтер екенсің?

— Нұртай!.. Сенбісің?

Достанның көз алдында Ақтұлпардың бейнесі жалт етті. Өткен күз... жабық қорадан... осы Нұртайдың қорасынан өз қолымен жетектеп шығып еді... Нұртайдың қанжары көкірек сүйегіне тақалған сәт шыңғырып жіберді.

Достан кеңірдегінде қара қанжардың суық жүзі сыр еткенін ғана сезді. Қорқырап құлап бара жатты.

Нұртай Бостанды төсегінде бауыздады.

Ауыл у-шу, ақ үйлердің шаңырағы ортасына түсті.

Байшоқының ұйқысы сергек, күндегі әдеті таң сәріде тұрған. Үйде жақын туыстары Пірімжар қарт қонақ еді. Тебіренбестің астында бір үйір киік көріпті. Пірімжар түнде соны айтып, Байшоқының арқасын қоздырды. Бүгін атасы екеуі ат ұстап, киікке шығатын болып келісіп қойған. Төсектен бірге еріп, бұлақтың басында жылқыны күтті. Пірімжар таң намазын оқыды. Садағына оқ жонды... Соның қызығымен келіп қалған жауды да аңғармай қалды. Шыңғырған дауыс шығып, қамысқа қарай қашқан қатындарды көрген кезде ғана бастарын көтерді.

— Ойбүй, сорлаған екенбіз ғой! — Пірімжар Жылқайдардың сегіз қанат үйіне сатыр-сұтыр жауып кеткен сойылды байқап, Байшоқыны қолынан ұстай алды. — Қаш, бері қаш!

Кәрі жүрек түсі бұзық аттылардың жай барымташы емес, қанды кекпен келген жау екенін түсінді. Шаңыраққа сойыл сілтеу — қайтып көріспейтін қанішердің жұмысы... Ендеше кісі өлімі болуы да ықтимал... Екі көзі артында, Пірімжар Байшоқыны қолынан жетелеп қалың құрақтың ішіне кіріп бара жатты.

Ауыл әп-сәтте ұйпа-тұйпа болды. Әйелдердің ойбайы молая түскен. Түйелерге жүк теңделді. Жау абыр-сабыр... Сұмдық сурет жанын түршіктірген Байшоқы қалш-қалш етеді.

Жау талаған дүние үлкен көш болып, ауылдан шыға берді. Алдыңғы түйеде екі қыз — Қарлығаш пен Тұйғын... Бостанның қыздары... Байшоқы бақырып жіберді.

— Апатайларым! Ата-ау, әкетті ғой!

Пірімжардың көзі қырағы, бәрін көріп тұр. Баланың даусы кеудесінде булығып жатқан ашу-ызаны дір еткізгендей. Қазір

баспашы жаудың кімдер екенін де аңғарып тұр еді. Күрең төбелді Нұртайды нысанаға алып, садағын шірене тартты. Сұр жебе ысқырына жөнелгенде, қартың кеудесінде күдік қараң етті.

Нұртай бейкам отыр еді. Жебе ердің қапталына дік еткенде, жалт қарады. Оң жақ үзеңгісі аяғынан сыпырылып барады екен. Сұр жебе қайыс таралғыны қиып түсіпті.

Кім атқанын іздеп айнала қыдырған көзі Қарашоқаттың басында ағызып келе жатқан жалғыз аттыны көрді. Ақтұлпар!..

Атты таныған сәтте, басқа дүние естен шыққан. Жас сәби Байшоқыны да Ақтұлпар құтқарып қалды.

Келе жатқан Жылқайдар еді. Әуелі көзіне қалың жылқы түскен. Торылары мен күрендері үйір-үйірімен Сарбұлаққа қарай жосып барады. Тал түсте жылқы қуатын бұл қандай жүрек жұтқандар? Бостан мен Достан... Қос табақтан ет жейтін сабаздарыңа болайын... Бірақ қарттың ой арқауы кенет үзілді. Тасбұлақтың басындағы үш ауылда сау шаңырақ жоқ, құйын жүріп өткендей екен. Он шақты түйелі көш шұбап шықты. Шапқыншылық екені көрініп тұр... Батырдың жүрегі тіксініп, есіне Бостан мен Достан түсті. Кішкентай Байшоқыдан қауіптенген жоқ-ты.

Қарасы жиырма шақты адам, ауылдан шыққан жау, кенет жапырыла қозғалып, бері қарай ат қойды. Жылқайдар олардың анық өзіне төніп келе жатқанын біліп тұр. Аяспас жаудың түрі... Сонан кейін көзіне ала шапандар шалынды. Қарақалпақтар... Нұртай! Үргеніштегі Нұртай... Ақтұлпардың ізін шығарып келген... Тағы да есіне Бостан түсті. Бостанның жазым болғанына енді шөк келтірген жоқ. Кеше оған қатты наза болғанына өкінді. Қап, қарғысқа ұшырады-ау... Шаңырағын ортасына түсірген Нұртайдың жұмысы – арадан қан өткенін аңғартып тұр еді. Ертелі тұла бойын мұздатып айықпай қойған жаман түйсік төбе құйқасын шымырлатып, қара табанынан бір-ақ шықты. Қартайған шағында тағдыр ауыр сынға кездестірді. Бар қаруы сары садақ пен он алты өрме қамшы... Қоян-қолтық шайқасқа оның екеуі де жарамсыз. Жауды жақынға жібермей, алыстан андысуы керек... Соны әлдеқалай түйсініп, ердің қасындағы сары садақты ала берді. Оң қолы қорамсақты қармалайды. Көзі жауда еді. Алға түскен күрең төбелді нысанаға алып, адырнасын тартты...

Әй, мынау Нұртай ғой. Талай жыл есігінде жүріп, дәмін татып еді найсап... Көзінің қиығымен Ақтұлпарға бір қарады. Кеудесін өкініш сыздатты. Ізін шығарып, шын жауығып келген. Қатты ширығып, сары садақты шірене тартқан. Нұртай екі

жүз кадамдай жерде, жүзі ап-анық көрінді. Байлап-ақ атты. Күрең төбел жалғыз қазыққа ұрынғандай тұмсығын жер сүзіп омақаса құлады.

Нұртайдың жүрек тұсын нысанаға алып тартқан саржасы атқа тиді. Қартайғаны, қаруы қайтқаны ғой... Өзегін өрт шалғандай, өкініш ұшқыны көзінде жалт етті. Нұртайдың ізіндегі қалың нөпір түйдек-түйдек келіп қалыпты. Жылқайдар апыл-ғұпыл екі саржаны бірден суырып, құлашын аттың басында үйме-жүйме иірілген топтың ортасына ала бірінен соң бірін жөнелтті. Қимылы асығыс еді. Көздемей атты.

Біреудің өкірген даусы шықты. Тиді! Жылқайдар ақырын бұйрық беріп тұрған Нұртайдың дауысын ап-анық есітті. Абыр-жып қалған жау оның тірі екенін жаңа байқағандай, бастарынан асыра былғаған сойылдары сорандап, алмас қылыштар жарқ етті. Жиырма жігіт жалғыз шалға жапырыла ұмтылды.

Енді кідіріп болмайтын еді. Ақтұлпарлы Сары шал Қарашоқатты бөктерлей тартып берді. Қуғын көптің басын ыдыратып, жеке-жеке қарсы алу керек. Ат басын бұрып жатпай-ақ, қуған жауды ердің үстінде бір жамбастап жатып тартып-ақ түсіріп кете беретін жастау кезі көз алдында елестейді. Көрі омыртқа қатып қалған екен. Екі-үш рет оқталып көріп, артына қайрылудың оңтайын келтіре алмай, батырдың діңкесі құрыды. Ыза қысқанда, жүзі күп-күрең болды. Өзірге дәтке қуаты Ақтұлпар. Айқай-шуға делебесі қозған ат ауздығын жұлқып қояндай орғиды. Алдыңғы күні бәйге, кешелі бері жүріс, бұл да қашанғы шыдайды... Ақтұлпардың мойынында тер білінеді.

Қуғыншылар жайылып артта қалды. Сірә, батырды ұзап бара жатқан көшке шабар деп күтсе керек, бес-алты жігіт алдын кес-кестей салды. Артында екі-үш жігіт тақап келе жатқан, Жылқайдар ат басын жалт бұрды. Садақ қолда, саржа ауызында тістеулі еді. Бірақ, ашу қысқан асыққан күйі, төрт оғының үшеуі далаға кетті. Алдағы жігіт шалқалай құлағанда, қасындағы серігі жалт берді. Далақтап қашып барады.

Ақтұлпар да босаңси бастапты. Батыр ат басын Қарашоқаттың басына қарай бұрды. Жау ұрланып келе алмайтын биік жер. Мақсаты алыстан нысанаға алып, бөгей беру еді. Ақтұлпар өрге салғанда, екі өкпесін соғып, сыр алдырды. Батыр қорамсақта қалған жебелерін санап келе жатыр. Алтауы қалыпты... Амал қайсы, осы таусылғанша жауды бөгей тұрар... әлі де тіршіліктен күдер үзген жоқ. Жан-жақта ауылдар бар... Астан қайтқан жұрт ойранның үстінен шығып қалса, ғажап па? Тек соған шейін мыналарды ірке тұруы, айналдырып жібермеуі керек...

Биік төбенің басында карауылдай қақиып тұр. Аттан түскен жоқ. Өлгіде пышырап кеткен жау басын құрапты. Төртке бөлініп жан-жақтан қоршап келеді. Нұртай ат үстінде, жағалай шауып, әрқайсысына бір ақырады.

Біреуі топтан бөлініп, ұзап кеткен көшті бөгеді. Бір түйені бері қайтарып еді...

— Батыр, сөзге кел. — Нұртай жақындай қоймай, аулақтан тіл қатты. — Өзің де түсініп тұрған шығарсың. Мен Ақтұлпарды қуып келдім. Бір басына азаттық. Ақтұлпардың жүгенін басына түріп, бері жібер.

— Оттама, жаман құл! Саған Ақтұлпар керек екен ғой. Әуелі желкеннің шұқырын көр! Ақтұлпарды сонда аласың!

Жылқайдар ашумен айтты. Аттан түсіп жаяу қалса, одан кейін не боларын құдай біледі. Батыр айбат шегіп тұр еді.

— Көрерміз!

Нұртай көш жаққа қамшысын шошайтты. Түйе жетектеген әлгі жігіт желе шоқырақтап келіп қалған екен. Мән шешесі көшке мінетін қараша інген... Екі жағында салақтаған не пәлесі еді... Кенет Жылқайдардың құлағына шынғырған ащы дауыс жетті... Тал бұрау түскен тайлақтай бақырады. Әйтеуір адамның дауысына ұқсамайтын еді.

Апыр-ау, мынау Қарлығаш қой... Немересі... Бостанның қызы... Жылқайдар немерелерінің киімін танып тұр.

Бостанның екі қызы қаздың балапанындай қатар өсіп келе жатқан... Салақтаған солар екен... Бұрымдарын байластырып, екеуін түйенің екі жағына тастай салыпты. Қыздар жазы ағашқа қолымен жармасып, жанұшырып шынғырады.

Жылқайдардың діті қатты-ақ еді. Баяғы әкесі Сырлыбай дүние салған жолы бір рет жылапты. Онан соң көзіне жас алған жері есінде жоқ. Мынау сұмдық көрініс төбе құйқасын шымырлатты.

— Боталарым-ай!

Батырдың көзінен жас ыршып шықты. Ақтұлпарға қалай қамшы салды, Қарашоқаттың басынан қалай шауып түсті... Оны өзі аңғарған жоқ. Қарақалпақтардың қалың ортасына қойып кетті. Қара дойырды оңды-солды сілтеп жүр...

Өңкей атан жілік қарулы жігіт жалғыз шалды қараша інгенге жеткізбеді. Қара сойыл мен көк найза жан-жағынан жауып кетті. Сары шалдың жасаураған көзі түк көрмейді. Құлағында боталарының дауысы, тек соларға жеткісі келеді.

— Ә, түстің бе қолға, Жылқайдар?

Нұртай ер бауырға шыдамасын біліп еді. Көштегі қыздарды әдейі алдыртты. Жылқайдармен қарсы келіп қалып, найзасын

тоса берген... Ағыны қатты Ақтұлпар атылып кеткенде, батырдың көкірек тұсынан көк найза кірш етті.

Жылқайдар екі қолын жая шалқасынан құлады. Көкірек сүйегі қақ айрылғандай, қатты ышқынтқан ауруды бір-ақ сезді... Содан соң қараңғы тұңғиыққа, шым батқан. Төс айылы шарт үзіліп ер сыпырылып түскенде, Ақтұлпар үрке шапшып кеткен. Құлап бара жатқан денені қос аяқтап тепті.

Көз жауын алған арам дүние демін біткен күні басқа тебеді. Нұртайдың жүзі қаракүреңденіп, сырт айналды. Әлде кімнің аянышты үні құлағына тиді.

— Обалдағы-ай! — дейді.

Сол сөз өз аузынан шыққандай, Нұртайдың құлағы шыңылдады. Бүгін қанша жазықсыз жәбір көрді. Үш бірдей ердің түбіне жетті...

Ақтұлпардың шылбыры қолында... Бірақ кеудесінде өрекіген қуанышты сезе алған жоқ. Жалғыз қалып жалынбай жан кешкен Жылқайдар ... Есіл ерді басқа тепкен хайуан... Көз алдында әлі түр. Нұртай жан-жағына мәңгіре қарайды.

— Жүрейік жігіттер, — деді, даусы булығып шықты.

* * *

Әнетей ұйқысынан қорқып тұрды. Бір өңкей қара қой... Ақпайдың аржағындағы құмның ішінен шығып, бері қарай еріп келеді екен. Құмырсқадай қыбырлайды... Көкшекөлдің ұлтанындағы жартусыз мөлтегі есіне түскен Әнетейдің жүрегі зырк етті. Қой қайыра жұмсайтын баласы да жоқ, айқайласа дауысы шықпайды. Сөткенше болмай, қой дегені самсаған сары қолға айналыпты. Алдында Әбілқайыр...

Осыдан қырық жыл бұрын өліп, ендігі сүйегі қурап қалған қаһарлы хан... Түске енгенін әлі қоймайды. Қатты тіксінген шал ырсиған қабырғасын тыр-тыр қасынып, оң жағына аунап түсті. Қарын тұтқан терезенің орны қап-қара болып үңірейіп, ескі балшық үйде күлімсі сыз иісі аңқиды. Енді қашан ұзақ түн аяқталып, өзі таң намазына отырғанша оған ұйқы жоқ. Әнетей өкінді.

Жасы жетпістің үстіне шыққан қарт халық басынан кешкен үлкен бір дүрбелең дәуірдің көзі тірі куәсіндей еді.

Өткен күн бір көрініп жоғалған түс сияқты. Зәуде Әнетей ақ найзаны қолға алып, айқай салып жауға шабатын жас күндерін аңсаса, көзіне жас келеді. Сөйтіп едім десен, қазір кім нанғандай? Ауыздан тіс, аяқ қолдан күш кетті. Қаусаған шал... Әнетей ұзап сыртқа шықпайды.

Аласа какыраның аядай терезесі бозамық тартты. Ойбай-ау, таң атқанын да байқамай қалғаны ма?